

Csepregi Zoltán: A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei

<300> Az előadásban ismertetendő és értékelendő datálási kísérletek elé kívánczik néhány megjegyzés annak leszögezésére, hogy milyen kérdésekkel *nem* kívánok itt foglalkozni.¹

1. A három észak-magyarországi evangélikus hitvallás, a Confessio Pentapolitana, a Confessio Heptapolitana vagy Montana és a Confessio Scepusiana hagyományozott szövegei (melyek pl. Bruckner Győző 1930-as kiadásában érhetőek el)² egyértelműen a fenti keletkezési sorrendről árulkodnak: azaz a Bányai Hitvallás irodalmilag függ az Ötvárositól, míg a Szepesi ettől a kettőtől. Vagyis a most nem részletezendő összehasonlító filológiai vizsgálat eredménye megerősíti azt az egyháztörténeti hagyományt, melyet az 1549-1559-1569 évszámok ritmusa mindannyiunk emlékezetébe belevészt.
2. A fenn maradt szövegtanúk kora ezzel szemben a következő: az 1559-es Bányai Hitvallás érhető el számunkra a legkorábbi, talán egykorú, de legkésőbb az 1570-es évek szövegállapotát tükröző változatokban, míg a két másik hitvallás első szövegemlékei az 1580-90-es évekből, azaz már a Formula Concordiae és a Konkordia Könyv hazai bevezetését követő csatározások korából származnak. Ez többek között azt jelenti, hogy az Ötvárosi Hitvallás létezésére az első szövegszerű bizonyítékunk éppen az ennek alapján készült Bányai Hitvallás.
3. Megbízható adataink vannak arra, hogy az ún. Ötváros (Bártfa, Eperjes, Kassa, Kisszeben és Lőcse) 1549-ben benyújtotta hitvallását, s erre az aktusra a következő években is rendre hivatkozott, csak azt nem tudni, milyen szöveget nyújtottak be ekkor, s ez milyen viszonyban van a későbből fennmaradt szövegekkel. Még az sem zárható ki biztonsággal, hogy az 1549-ben benyújtott szöveg az Ágostai Hitvallással azonos, melyet az Ötváros első eperjesi zsinatán 1546-ban alapidokumentumul fogadtak el.³
4. Stöckel Lénártnak az Ötvárosi Hitvallással kapcsolatos szerzőségét, melyet csak az 1590-es években kezdtek mind vér szerinti, mind hivatali utódai hangoztatni, előbb (1949-től kezdve) finoman, majd a legutóbbi években már határozottan megkérdőjelezte a kutatás (elsősorban a bécsi teológus Max Josef Suda)⁴ anélkül, hogy bárki újabb szerzőjelölten tudott volna előállni.

¹ Ezekkel az alábbi, részleteiben itt nem említendő tanulmányomban írtam: Csepregi Zoltán: Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I. Archiv für Reformationsgeschichte 94 (2003) 243-275.

² Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, 1930. 61-111.

³ „Articuli doctrinae christianae retineri et doceri debent hi, qui in confessione Augustana et locis communibus Philippi propositi et editi sunt, eadem forma et ordine, quo ibi continentur.“ Ioannes Ribini, Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III. Tom. I. Posonii, 1787. 67; ETE 4,522; OSzK Fol. Lat. 2059/3:175r; Fol. Lat. 3517; Quart. Lat. 1196:67r.

⁴ Max Josef Suda: Wer verfaßte die Confessio Pentapolitana? Acta Collegii Evangelici Presoviensis 9 (2001) 18-23. Vö. Csepregi Zoltán: Die Confessio Pentapolitana: Fragen nach Autorschaft und Datierung. Acta Collegii Evangelici Presoviensis 10 (2004) sajtó alatt.

Az Ötvárosi Hitvallás kései datálására vonatkozó régi és új kísérleteket három csoportban ismertetem.

- Az 1549-es mellett hagyományozódik egy 1560-as keletkezési évszám is (számunkra 17. századi kéziratokban elérhetően),⁵ melyet a bontakozó protestáns historiográfia – hogy az ellentmondást feloldja – különbözőképpen értelmezett: félreértésnek, nyomtatásban való megjelenésnek, újbóli benyújtásnak stb. Ennek lecsapódását találni ma a Régi Magyarországi Nyomtatványok első kötetének Függelékében (RMNy App. 21-22).⁶
- A szöveghagyomány egyenetlenségeit és a historiográfiai hagyomány elágazásait elsőként Sólyom Jenő vette komolyan. Az 1949-50. évi Belmissziói Munkaprogramban annak megengedésével, hogy „a kritikai kérdések nem valók gyülekezeteink elé”, a következő megoldással kísérletezik: „Bennem azonban, minden idevágó <301> adatot összevetve, az a feltevés alakult ki, hogy a három hitvallási szövegnek egy olyan szöveg volt az őse, amely szinte azonos volt a Szepesi Hitvallás szövegével, viszont az a szöveg, amelyet ma Ötvárosi Hitvallásnak mondunk, nemhogy a legrégebbi volna, hanem ellenkezően a legfiatalabb.”⁷ Lényegesen árnyaltabban fogalmaz halála évében íródott, befejezetlenül maradt, majd 1999-ben megjelent tanulmányában: „Minthogy pedig még a hagyomány egyik ága is az 1560. évi keletkezés mellett szól, mindjárt megújul a kérdés, hogy az 1564-ben felolvasott szöveg nem az 1559. évhez kapcsolódó Bányavárosi Hitvallás szövegének a hatására jött-e létre. [...] Óvakodnunk kell attól, hogy az 1549-ben Eperjesen átadott, az 1554-es országgyűlésen a király elé benyújtott, a feltehetőleg 1559-ben vagy még inkább 1560-ban készült, az 1564 óta az esperességi zsinatokon és gyűléseken felolvasott és aláírt szövegeket azonosítsuk.”⁸ Sólyom Jenő mind a belmissziói munkaprogramban, mind későbbi tanulmányában kétségbe vonja, hogy Stöckel Lénárd szerkesztette volna az 1549-es hitvallást, de megengedi azt a feltételezést, hogy a ma ismert szöveg Stöckel későbbi (1559-1560?) fogalmazásában vagy átdolgozásában keletkezett volna.
- Remi Kick 1983-ban benyújtott strasbourgi magiszteri dolgozatában,⁹ majd a Szepesi Hitvallás ez alapján készült 1987-es nyomtatott kiadásában¹⁰ – Botta István szíves közlésére hivatkozva – egyértelműen az 1560-as évszámhoz köti a Confessio Pentapolitana-t. Botta István álláspontja az 1991-ben megjelent Huszár Gál-monográfiában ellenőrizhető: ő kassai adatok alapján kételkedik a hitvallás 1560 előtti létezésében, s feltételezhető megszövegezését az 1560-as kisszebeni zsinattal hozza összefüggésbe.¹¹

⁵ Pl. OSzK Quart. Lat. 1137. 25r-28v; Quart. Lat. 1169. 116r-120v; Quart. Lat. 1196:67; OSzK Fol. Lat. 2059/3:175f; OSzK Fol. Lat. 2077. 178r-180v.

⁶ Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1600. Ed. Gedeon Borsa e.a. 1. Bp. 1971. Vö. Johann Samuel Klein kéziratok anyaggyűjtését is: OSzK Quart. Lat. 1105:6v.

⁷ Sólyom Jenő: Az Ötvárosi Hitvallás jubileumára. In: Tanuljunk újra Luthertől! Dr. Sólyom Jenő (1904-1976) válogatott írásai. Bp. 2004. 145-150, 146. Sólyom Jenő az 1948/49-es tanév őszi félévében szemináriumot is tartott az Ötvárosi Hitvallásról, ennek fennmaradt hallgatói protokolluma a következő résztvevők nevét őrizte meg: Ajtony Ilona, Benkóczy Dániel, Dóka Zoltán, Gyekiczky János, Halasy Endre, Harmati Gábor, Hülvej Sándor, Juhász Géza.

⁸ Sólyom Jenő: Az Ötvárosi Hitvallás. Theológiai Szemle 42 (1999) 283-294, 288, 292.

⁹ Remi Kick: „Correspondens Confessioni Augustanae“. Trois confessions de foi de Hongrie Supérieure et la Confession d'Augsbourg. Présentation historique et étude comparative des Confessio Heptapolitana 1559, Pentapolitana 1560, et Scepusia 1569. Mémoire de Maîtrise en Théologie Protestante. Gépírat, Strassbourg, 1983. 9-10.

¹⁰ Peter F. Barton e. a. (ed.): Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften der evangelischen Kirchen A. und H.B. des Reformationszeitalters. III/1. 1564-1576. Bp. 1987. 226.

¹¹ Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora (1512?-1575). Bp. 1991. Humanizmus és reformáció 18. 154-159.

A kései datálások fenti három csoportja természetesen nem független egymástól. Sólyom Jenő számára (egyéb szempontok mellett) az ugyan gyengébben képviselt, de eredetileg önálló keletkezési hagyomány hiteles adatainak rehabilitálása volt a vezérelv. Botta István (ill. a rá hivatkozó Remi Kick) pedig Sólyom Jenő már publikált és még publikálatlan nézeteinek ismeretében dolgozta fel Huszár Gál kassai működését.

A hagyomány elsőként Sólyom Jenő által felismert többszólamúsága, melyen nemcsak a korábbi és későbbi keletkezési évszám kettőssége, hanem az Ágostai Hitvallás és az Ötvárosi Hitvallás hazai rivalizálása is értendő, természetesen magán viseli a hagyományformálódás minden tipikus jegyét, a kollektív emlékezet összes gyermekbetegségét az „ad maius” öntudatlan elvétől kezdve az ősiség („qui prior tempore, potior in iure”) tudatos igényléséig. Így érthető, hogy az emlékezők vágyaiban a hitvallást átvevő, sőt jóváhagyó világi és egyházi hatóság lehetőleg német-római császári vagy esztergomi érseki titulust kap, még ha anakronisztikusan is (itt a két elv szemben állna egymással, mert a korábbi, 1549-es keletkezést érvényre juttatva csak királyi és püspöki méltóság lehet a potenciális partner). Illetve alig egy emberöltővel később akad olyan szerző, aki augsburgi betérjesztésről tud, vagy a teljesség és a biztonság kedvéért olyan fórumok jóváhagyását is felsorolja, melyek biztosan nem voltak illetékesek a szabad királyi városok egyházaira nézve.¹² Hogy ezeket az állítólagos jóváhagyásokat az adott kor egyházpolitikai realitásai között leginkább *pia fraudis*-nak vagy *pium desiderum*-nak értelmezhetjük, az már Révész Imre számára is napnál világosabb volt.¹³

Elősegítette ezt a hagyományformálódást bizonyos események és körülmények ciklikus ismétlődése: most nemcsak olyan banalitásokra gondolok, hogy az augsburgi birodalmi gyűlési helyszín folytán összeecsúsznak az 1530-as, 1548-as, 1559-es év eseményei elősegítve az Ágostai, az Ötvárosi és a Bányavárosi Hitvallás azonosítását; vagy hogy összekeveredik, mit tett Verancsics Antal előbb egri püspöki, majd később esztergomi érseki minőségében.¹⁴ Lényegesebb párhuzamokra hívom fel a figyelmet. Az 1548-as pozsonyi vallásügyi törvény meghozatalát követően jártak királyi biztosok országszerte, egyetlen utalásból tudható, hogy a bányavárosokban ugyanúgy, mint a <302> szabad királyi városokban¹⁵ (jóllehet az emlékezet csak utóbbi látogatásukat tartotta számon). Hasonlóan Ferdinánd 1559-es rendelete értelmében kérték számon 1559/60-ban Oláh Miklós esztergomi érsek és Verancsics Antal egri püspök a szabad királyi és bányavárosokon hitvallásukat, itt viszont éppen megfordítva, a történet ötvárosi oldaláról vagyunk hézagosan, néhány elszigetelt adathból értesülve.¹⁶

¹² 1596-ban Joannes Rimanoviani murányi és kishontvölgyi esperes még ilyen értelmetlen meghatározással írja alá az Ágostai Hitvallást és az Ötvárosit, mint amelyet (!) V. Károlynak és Verancsics egri érseknek 1530-ban benyújtottak: „Ego Joannes Rimanovianai, Crucensis, subscribo pura mente, sincero animo, et candido corde Confess. Augustanae, et elencho doctrinae 5. civitatum in Ungaria: Cassoviensis, Eperiesiensis, Leutschoviensis, Bartphensis et Cibiniensis exhibitae confessioni Carolo V. et episcopo Agriensi Verantio, anno M.D.XXX. [sic!] nec non adprobo hosce Articulos Muranenses. Actum et scriptum Muran. Anno 1596. Jan. 14. die.” OSzK Quart. Lat. 1169:109r. A Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárban: 2 (1903) 68. Ez utóbbi kiadás OSzK Fol. Lat. 2059/3-at követi.

¹³ Révész Imre: Magyar református egyháztörténet I. 1520-1608. Református Egyházi Könyvtár. XX. Debrecen, 1938. 329.

¹⁴ OSzK Quart. Lat 1169:115v; Fol. Lat. 2077:178r. „Exhibita Imperatori Ferdinando Anno partae salutis 1530 et Archi-Eppo Agriensi [sic!] Antonio Verantio in octava Eperieschini 1574. Amplexa et suscepta ab alma Fraternitate Muranensi 1594.”

¹⁵ Melanchthon Lipcséből 1549. nov. 16-án: "Rex Ferdinandus duos Italicos episcopos misit in oppida Metallica Pannonie ad turbandas ecclesias, in quibus sonat vox evangelii. Sed consensu communi confessio eis exhibitae est, et denunciata, ne hunc consensum ecclesie turbarent; ita illi rursus discesserunt." MBW Nr. 5679; CR 7,505. Nr. 4628; ETE 5,235. Nr. 219; Századok 8 (1874) 183.

¹⁶ Botta i.m. 156-159.

Ha szabadon engedjük kombinációs készségünket, akkor megkockáztathatjuk, hogy valószínűleg mind a két városszövetség többször egymás után és egy időben került a *status confessionis* kényszerű helyzetébe, vagyis a Sólyom Jenő által komolyan vett háttérbe szorult keletkezési hagyomány és Botta István elmélete a kisszebeni zsinat korszakos jelentőségéről jól értelmezhető az 1560-as év egyházpolitikai keretei közt. De ha ilyen jól illeszkednek egymáshoz a mozaik darabjai, miért merült valaha feledésbe az Ötváros ezen másodszori vallástétele? Erre is akad válasz: mert mindez Stöckel halálát követően történt, s az órá koncentráló emlékezésnek ezen a ponton kötelezően kellett hallgatnia, még ha Stöckel lett is volna – legalábbis Sólyom szerint – a később kanonizált hitvallási szöveg megfogalmazója (ld. Dévai Mátyás és az 1545-ös erdődi zsinat problémáját).

A fentiekből az következhetne, hogy az ősiségre vonatkozó vágyálmok kritikus vizsgálata automatikusan a hagyományosnál későbbi datálásokhoz vezet, ráadásul ha mindezt még olyan primér adatok is támogatják, melyek szerint éppen az 1559-60 körüli évek kedveztek Magyarországon az Ágostai Hitvallást helyettesítő, ám arra kimondottan nem hivatkozó hitvallások (mint a fent említett három) létrejöttének (Ferdinánd híres kijelentése: az Ágostai Hitvallás a birodalomé, nem a magyaroké).¹⁷ Vagyis minden együtt van ahhoz, hogy igazat adjunk Sólyom Jenőnek és Botta Istvánnak: van egymást kölcsönösen hitelesítő elsődleges forrásunk, történeti hagyományunk, kritikai módszerünk a szövegek Sitz im Leben-jének meghatározására... mi kell még?! Mondjuk ki egyszerűen, ahogy ezt Remi Kick már húsz éve meg is tette: az Ötvárosi Hitvallás keletkezése 1559-60-ra tehető. A hitvallások egymástól való irodalmi függésének kérdésén igazán túl tehetjük magunkat, különösen azért, mert hogy ezt viszonylag kései / bizonytalan korú szövegek vizsgálata alapján állapítottuk meg.

Hogy nem elégszem meg ezzel a válasszal, annak az a magyarázata, hogy nem Sólyom és Botta tételeinek, hanem módszerességének szeretnék hű követője lenni. Mindketten felhívták ugyanis a figyelmet arra, hogy a hitvallások funkciója időről időre változott: gondoljunk csak az Ágostaira, mást jelentett 1530-ban Augsburgban, mást 1531-ben Schmalkaldenben, mást az 1540-41-es dialógus idején, s megint mást 1555-ben ugyancsak Augsburgban. Az 1549-ben benyújtott Ötvárosi Hitvallás a kifelé való számadást és önigazolást szolgálta. Átvételével feladatát betöltötte, legfeljebb hivatkozási alapul szolgált a későbbiekben, de ekkor sem maga a szöveg, hanem a benyújtás aktusa. A nyomdai lehetőségek hiánya mellett ez is a magyarázata annak a sajátos körülménynek, hogy nem egyszerűen nem maradt fenn, de még – mint tudható – az egyes akkori városok sem rendelkeztek saját példánnyal.¹⁸

1560-tól a hitvallás gyökeresen új funkciót kap (akár – Botta szerint – már a kisszebeni zsinaton, akár – aláírásokkal bizonyíthatóan¹⁹ – legkésőbb az 1564-es bártfai zsinaton): a tanításban való belső egyetértésnek lesz a záloga. Egyszerre fontossá válik a tartalma is, másolatok készülnek, az ötvárosi zsinatokon rendre felolvassák és aláírják. Összetartásra természetesen ott van szükség, ahol a széthúzás jelei mutatkoznak; s az írott tekintély is az élő autoritások halálával értékelődik fel: nem véletlenül említi egyik 16. századi forrásunk épp az

¹⁷ Breznyik János: A selmecbányi ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. I. Selmecbánya, 1883. 143.

¹⁸ Kemény Lajos (A reformáció Kassán. Kassa, 1891. 97) forrásközlése szerint a kassaiak éppen az eperjesiektől kérték 1559 és 1560 fordulóján a hitvallás szövegét lemásolásra.

¹⁹ Ribini i.m. I.85. "Exhibita est haec confessio in Eperies, Commissariis regiae Maiestatis. An. C. 1549. Et postea Episcopo Agriensi 1560. Hanc postea anno salutis nostrae 1564. die 8. Iun. in Conuentu Bartphensi, relegimus, et consensimus in eam omnes, quorum nomina subscripta sunt." OSzK Fol. Lat. 2059/3:175r-177v: „1564. jun. 7-8. Bartphae, ubi primum praelecta Confessio 5. Libb. Cittum 1560. Imp. Ferdinando, et AEppo Strig. [sic!] Ant. Verantio exhibita et approbata, cui omnes legati subscribere.”; vgl. OSzK Quart. Lat. 1196:67.

1560. évet az Ötvárosi Hitvallás keletkezésével kapcsolatban: „ad obitum Philippi”.²⁰ Vagyis a keletkezés vonatkozásában máris pontosítanunk kell: megkülönböztetve a szöveg és a szöveghez kötődő funkció keletkezését. Itt értünk tehát a történet ciklikus ismétlődésén túl a többszólamú hagyomány többszólamúságának gyökeréhez. Nem a hagyomány ambivalens tehát, hanem maga a keletkezéstörténet. Hadd utaljak itt újra az Ágostai Hitvallás többszöri megszületésére (négy időben egymást követő változat található a Corpus Reformatorum-ban).

Most válik világossá, miért nem volt Huszár Gálnak – ahogy erre Botta felhívja a figyelmet – semmi dolga az Ötvárosi Hitvallással: kassai magyar prédikátorsága idején még nem létezett ez az újabb keletű funkció, az irat jó esetben a városi levéltárban porosodott, de szórványos megnyilatkozások alapján feltehető, hogy ott sem volt megtalálható.

Termékeny és tanulságos tévedések: ezt a címet is adhattam volna mai előadásomnak. Súlyom Jenő 1949-ben tett <303> úttörő kérdésfelvetései, ill. ezek megválaszolási kísérletei azt a függönyt libbentették ugyanis fel, melyet az Ötvárosi Hitvallás újabb, a sorban immár harmadik, legitimációs funkciója húzott a múlt elé. Ez a legitimációs kihívás egyszerre volt egyháztörténeti-teológiai, melyben a nagy hitvalló elődök, Stöckel (és Melanchthon), valamint a nagy hitvalló aktus, az 1530-as birodalmi gyűlés játszottak szerepet, s egyszerre volt közjogi-egyházpolitikai, melyben a minél korábbi benyújtáson és a minél magasabb fórumokon való jóváhagyáson fordult meg minden. Ezúttal már a közös emlékezeten túl zsinati állásfoglalásokban és az országgyűléshez benyújtott beadványokban, s a nyomtatott szó közegébe is kilépve hivatkoznak a 16-17. század fordulóján a szabad királyi városok és egyházaik félév százados privilégiumaikra és mindenkor tiszta, egyöntetű tanításuk zálogára, az Ágostai Hitvallásra, melynek az Ötvárosi csupán hiteles kivonata...²¹ S ennek a többszörös öngazoló igyekezetnek a gyümölcse az (amúgy helvét tanítást követő) Alvinczi Péter által gondozott editio princeps (1613)²² és a Stöckel Lénárd személye köré tudatosan szőtt mítosz (elsőként posztillájának posztumusz kiadásának előszavában: 1596).²³

Ezt az ellentmondásos jelenséget a formálódó tekintélyelvű orthodoxia és a városok izmosodó konfesszionalizmusa közötti érdekszövetség magyarázza (védekezésként a szintén konfesszionalizálódó szomszédos hatalmakkal szemben).

Takargatni pedig a múltból volt mit, így a felejtés tárgyainak és motívumainak feltárása a modern kor kutatóinak kincsebányájává vált. Vonatkozik ez ugyanúgy a Dévai-kérdésre, Súlyom és Botta másik fontos kutatási területére,²⁴ a Honterus-problematikára, ahol talán már hála a nemzetközi együttműködésnek a legtisztábban látunk, mint a felső-magyarországi városok egyházainak történetére.

---

²⁰ RMNy 637. 6r.

²¹ RMNy 853. B3b.

²² RMNy 1053.

²³ RMNy 773.

²⁴ Súlyom Jenő: Dévai Mátyás tiszántúli működése. In: Súlyom 2004. 185-212; Botta István: Dévai Mátyás, a magyar Luther. Bp.1990.